

Kupolės: šventė ir dievybė

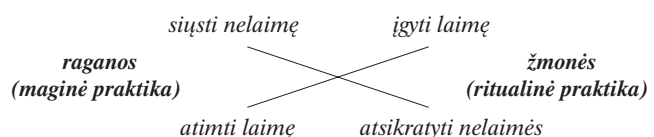
Daiva VAITKEVIČIENĖ

Straipsnio objektas – lietuvių vasaros saulėgrįžos šventė, reliktinė sukrikščioninta forma tradiciškai švęsta iki XX a. pr. kaip Joninės (Šv. Jono Krikštytojo diena), kuri iki šiol nėra buvusi vertinta mitiniu požiūriu. Ši svarbi, labai sudėtinga metinė šventė turi daug mitinių ir apeiginių elementų, iš kurių svarbiausieji yra kupolinės žolės, rugių rasa, gyvačių karaliaus karūna, raganų sąskrydis Šatrijoje, paparčio žiedas, užtekančios Saulės šokis ir kt. Visi šie dalykai daugiau ar mažiau susiję su ugnies mitologija – mitinių vaizdinių visuma, įvairiomis formomis reprezentuojančia ugnies savybes. Šio straipsnio tikslas – aptarti vieną mitinį ansamblį, susijusį su sinkretiniu kupolio (kupolės) vaizdiniu, kuriame glūdi mitinis ugnies turinys. Kupolis suprantamas kaip žolynas, apeiginis stulpas, dievybė (kurios ugninis charakteris identiškas Perkūnui) ir, pagaliau, – pati šventė. Aptariant mitines šios sinkretinės sąvokos reikšmes ir atskleidžiant, kaip po figūratyvine žolynų, vainikų ir degančių stebulių kauke slepiasi Kupolių šventės dievybė, naudojamosi struktūriniu–semiotiniu metodu.

1. Kupolis – žolynas

Vienas iš senųjų saulėgrįžos šventės pavadinimų yra *Kupolės*, – šiuo vardu ji minima 1262 m. Ipatijaus kronikoje (κουπολη), 1670 m. M. Pretorijaus „Prūsijos įdomybėse“ (*Kupoles*) (1; 566). Gyvojoje kalboje *kupolia* vadinama „jaunimo gegužinė rugių lauke Sekminių antrąją dieną“, *kupolis* – „pasilinksminimas“, *kupoliauti* reiškia „apie Jonines su dainomis rinkti gėles, žoles; linksmintis per Jonines“ (LKŽ VI 928–929). *Kupoliais* (*kupolėmis*, *kupolinėmis žolėmis*) vadinami ir žolynai, skinami per Jonines (šv. Jono išvakarėse) (LKŽ VI 928). *Kupoliu* tampa bet kokia tuo metu nuskinta žolė, plg.: „Prieš Jonines tą dieną nuo pusdienių eina mergos, moterys rauti kupolių – tai žolės, kokie mėlynažiedžiai ir daug kitų“ (LTR 853/10); „Eiti tą dieną į lauką žolių rinkti vadinasi „kupoliauti“ (2; 31). Tai leidžia žodį *kupolė* traktuoti kaip epiteta, apibūdinantį ypatingą Joninių žolių mitinį statusą. Kupolinės žolės turi mitinę galią – jos teikia *sveikatą*: „Gėlelės, surinktos iš laukų prieš šv. Joną, gydo visokias ligas“ (B1LKŠ 222), taip pat apsaugo nuo slogučių, raganų ir velnių, gali „nukreipti kenksmingas piktų dvasių įtakas“ (3; 73). Kupolių mitine galia domisi taip pat ir demoniškas pasaulis

– „laumės raganos ir visokie nelabieji (...) pakerėja ar kitaip atima žolių gydomąją ir žavėjamąją galybę“ (B1LKŠ 221). Konkurencija tarp žmonių ir raganų apibūdinama dviem priešingomis programomis, kurioms įgyvendinti naudojami stebuklingi augalai: (1) kenkimo programa: „Raganos šv. Jona naktį vaikščiaja po laukų ir barsta tokias žolas, kur karvėm pieną atim“ (LMD I 318/235), „Kalba žmonės, kad šv. Jono rytų raganos su kultuvėmis velėja visokias žoles ir šaukia karves visokiais vardais. Jei pasitaiko tuo metu galvijai lauke ir atitinka karvių vardai, sugadina ir atima užvardytom karvėm pieną“ (LTR 949/15); ir (2) „gynybos“ programa: „Joninių šventė – dėliai žynių apsigynimo“ (IMLT 355), „Nuo Joninių žolių piktos dvasios nusvylančios nagus, dėl to seni žmonės Joninių žolėmis kaišo namų pastoges, tvartus, žodžiu, visur, kur tik galėtų įeiti piktos dvasios“ (4; 286). Šių priešingų programų sandūra yra vienas ryškiausių Kupolių šventės bruožų. Galimybė keisti būsenas, pasinaudojant mitinėmis žolėmis – kupoliais, liudija du potencialius mitinių verčių persikirstymo modelius. Demoniškujų būtybių tikslas yra pasisavinti, perimti teigiamas mitines vertes (sveikatą, galią, karvių pieną – tai, kas mitiškai suprantama kaip laimės dalis, dalia arba laimė – 5; 206–207) ir jas pakeisti neigiamomis (ligomis, nelaimėmis). Visa ši veikla gali būti pavadinta *magine* (kenkimo) praktika (6). Žmonių, renkančių kupolius, tikslai yra kitokie – jie siekia apsisaugoti nuo kerų, perimti kupolių teikiamas sveikatos galias. Pagrindiniai kupoliavimo tikslai gali būti išdėstyti schema:

Žmonių veiksmus, kuriuos galima apibūdinti kaip *apeiginius*, pavadiname *ritualine praktika*. Kupolėms suteikiama sakrali prasmė – todėl jos, pavyzdžiui, nuo senų laikų *šventinamos bažnyčioje* (7): „Su žalėmis švęstamis, su kanapėmis, su usnėmis, su dilgelemis, su natrinėmis, kurias žales jie švęsdava diena S. Jana krikštītaja (...). A vadindava tas žales kupalamis“ (8), „Melagėnų apyl. šv. Jono dienoje surinktas žoles ir švencia“ (LTR 2278/133). Šiuos tekstus, liudijančius, kad kupolės šventinamos bažnyčioje, papildė A. Juškos užrašyta daina:

Tos žoleles yr naudingos,
Nuo Kupoliaus pašventintos,*
Kupoliau, šventas Jonai!

JLD 1248

Antra vertus, žolių sakralumas gali būti suprantamas kaip jų prigimtinė savybė – *kupolės* šventos dėl to, kad yra išaugintos arba nusuktos sakralių būtybių:

Oi, kupola, kupolėli, kupola!
Kas tavį sėjo, kas tavį ravėjo?
...
Mėnulis sėjo, saulafė ravėjo,
...
Šventas Jonas Kupola iszrovė isz paszaknelių.

VoIL 229

Šventasis Jonas neša žoles ir latvių Joninių (*Janių*) dainose:

Tu, Jānīti, Dieva dēls, Kam tu kāpi kalniņā? Kam tu kāpi kalniņā, Zāļu nasta mugurā?	Tu, Janyti, Dievo sūnau, Kam tu kopī ī kalnelī? Kam tu kopī ī kalnelī Su žolių nešuliu ant pečių?
---	--

Tdz 53345

Latvių Joninių dainos ir papročiai gerokai papildo ir praplečia *kupolių* bylą. Anot latvių Janių tyrinėtojos B. Senkevičios, „Jānis tautasdziesmās mainās ar Dievu un nosaukts pa Dieva dēlu. Pie cilvēkiem zemes virsū no debesu kalna viņš nokāpj Jāņu vakarā un nāk „savus bērņus apraudzīt” („Liaudies dainose Janis kaitaliojasi su Dievu ir vadinamas Dievo sūnumi. Janių vakarą jis nusileidžia nuo dangaus kalno į žemę „aplankyti savo vaikų”) (9; 53). Savo vežime Janis atveža Janių žolių, taip pat, kaip lietuviškose dainose vežimu vežamos kupolės, plg.:

Ai, Jānīti, Dieva dēls, Kas tave vezume? Jāņa zāles, papārdītes, Tās mane vezume.	Ai, Janyti, Dievo sūnau, Kas gi tavo vežime? Janių žolės, papartėliai, Tie mano vežime.
--	--

Tdz 53286

Kupole, kupolele!
Kur tave veže?
– Biraj[s] žyrgialajs,
– Gelažyniejs ratais.

BBK 158

Janis teikia stebuklingus šventus žolynus (turinčius mitinę vertę, susijusius su *laimės* sąvoka), bet ir pats reiškiasi kaip žolynas – jam „no kājām ziedi bira” („nuo kojų žiedai byra”, Ld 23416), o Janio galva mėlyna kaip gėlė:

Ligo, Jānīti, Zilgalvīti! Zīla tava galviņa Kā rudzu puķīte.	Lyguo, Janyti, Mėlyngalvyti, Mėlyna tavo galvelė Kaip rugiagėlelė.
---	---

Ld 23536

Janis dažnai apibūdinamas kaip turintis mėlyną galvelę, mėlynus dantis (Ld 23230), jis rengiasi mėlynais rūbais. „Mėlyngalvyte” (*zilgalvīte*) latviškai vadinamas *krūminis kūpolis* (*Melampyrum nemorosum*) (9; 24). Lietuviškai jis vadinamas *kūpoliu*, *Jonio žolėmis*, *kunigažole* (LBŽ 217). Kūpolis (*Melampyrum*) yra išskirtinis dieviškasis augalas, kuriuo žemėje pasireiškia Kupolių šventės dievybė. Kas kita yra kupoliai „gėlės, žolės (ppr. vaistažolės), surinktos Joninių naktį” (LKŽ VI 928), kurios stebuklingos tik vieną dieną („Šv. Jono išvakarėse *per dieną iki saulės nusileidimo*, sako, sveikata didesnė žolėse”, ES 102/57), kuomet jomis vaikščioja dievas, plg.:

Te staigājši Jāņa bērni, Te zālītes kaisījuši, Nāc, Jānīti, sētiņā Pa zālēmi laipodamas.	Čia vaikščiojo Janio vaikai, Čia žoleles kaisiojo, Eikš, Janyti, į namus, Žolėmis laipodamas.
---	--

Ld 23482

Žolynai tampa *kupoliais* tik tuomet, kai ant jų iš dangaus nužengia dievas. Įtikėtina, kad jų šventinis pavadinimas kilęs iš eventuales dievo vardo – *Kupolis* (plg. „Tos žolelės (...) nuo Kupoliaus pašventintos”, JLD 1248). Šiuo vardu vadinamos ir atskiros vietovės, pavyzdžiui: *Kupolis*, *Kupolio kalnas* (Ringailiai, Kaišiadorių r., VK), *Kupolinė bala* (Užupės k., Kėdainių r., VK), *Kupoliai* (pieva; Gitėnų k., Panevėžio r., VK). Galima spėti, kad šie vietovardžiai žymi ne tik *kupoliavimo* (žolių rinkimo ir vaišių), bet ir Kupolio kaip dievo garbinimo vietas.

2. „Stabai”

Vienas iš svarbiausių Kupolių šventės atributų yra žolynais apipinta kartis. Kaip rašo M. Pretorijus, „nadrūviai, skalviai, o taip pat žemaičiai turi paprotį, pabaigę sėją, per Jonines, ant ilgos karties viršuje rišti įvairiausių žolių kuokštą, džiaugsmingai iškelti kartį ir pritvirtinti ją prie tvoros stulpo arba prie vartų, pro kuriuos veš javus. Tokią kartį jie vadina Kaupole (10). Įdomu, kad latvių Janis taip pat lokalizuojamas vartų stulpo viršūnėje arba apačioje:

Jānīts sita vaŗa bungu Vārtu stabu galiņā, Lai sanāca Jāņa bērni, Lai atnesa Jāņu zāles; Lai atnesa Jāņu zāles, Lai Jānīti daudzinaŗa.	Janytis muŗa vario būgņā Vartų stulpo viršuje: Tē sueina Janio vaikai, Tē suneŗa Janių zoles, Tē suneŗa Janių zoles, Tē Janytī garbina.
---	--

Tdz 53916

Kur, Jānīti, tu dzīvoji
Līdz šitam Jāniŗam?
Vārtu staba maliņā,
Zem pelēka kamentiņa
[akmentiņa].

Kur, Janyti, gyvenai
Iki šitos Janio šventės?
Prie vartų stulpo,
Po pilku akmenėliu.

Tdz 53946

* Kursyvas citatose – straipsnio autorės.

Karties, arba stulpo, puošimas žolėmis yra viena iš religinio garbinimo formų, stulpą traktuojant kaip dieviškos manifestacijos vietą. „Prūsijos įdomybėse” M. Pretorijus aprašo dar vieną analogišką apeigą, matytą Žemaitijoje: „Netoli akmens buvo iškelta aukšta kartis (...), ant kurios buvo ištemptas ožkos kailis, o virš jo galvos pritaisytas didelis įvairiausių javų ir žolių kuokštas. (...) Ožkos kailį vaidilutis (Weydelutt) pasiėmė sau užmokesčiu už savo darbą, o žoles, buvusias ant stiebo, labai taupiai visiems išdalino” (1; 539–540). Nuo aukščiau minėtos *kaupolės* žolės taip pat nurenkamos: „Jie nuima tą kuokštą nuo karties ir dalį žolių, iš kurių padarytas kuokštas, deda į javus (...). Dalį tokių žolių jie pasideda vaistams” (1; 540–541). Todėl žolių rišimą ant *kaupolės* reikėtų vertinti kaip ritualą, kurio metu žolėms suteikiama sakralinė galia.

Tačiau yra ir kitokios prigimties „stabų”: ant karties gali būti konstruojama demoniška antropomorfinė būtybė, tikėtina, iš Morių ir Gavėnų draugijos, – nes tik taip įmanoma paaiškinti, pavyzdžiui, tokį pasakymą: „Eik tu, šv. Jono kopūle (baidykle)!” (LKŽ VI 355). Ši antropomorfizacija atspindi antrąją *kaupolės* prasmės pusę – kalbama ne apie pozityviausias vertes (laimę, sveikatą, grožį, vaisingumą), bet apie negatyviųjų verčių paneigimą. Kaip ir žolių rinkimo srityje, šią pusę išreiškia *raganos* (minimos Prūsų Lietuvoje ir Užnemunėje, prie Latvijos sienos ir Latvijoje), plg.: „Dar šiandien panemuniais, pamariais, kalnuose ir kalvose Joninių vakare deginamos „raganos”... Jaunuoliai ant aukštos karties užtaiso smalotą bačką, prikimštą piuvenomis ir kita kuo (...) „Raganos”, linksmai dainuojant ir žaidžiant, sudeginamos dėl to, kad *niekam nebūtų kenksmingos*... Šiaudinės lėlės... kai kuriose srityse į Joninių laužus mėtomos dar šiandie” (BILKŠ 219); „Sakydavo žmonės, kad Joninių vakare, deginant stebulę, kartu sudeginamos raganos. Mat, raganas sudeginus, karvės daugiau pieno duodavo, ir derlius geresnis būdavo” (ES 189/31). Galima manyti, kad „raganos” yra antroji *kaupolės* reikšmės versija, kadangi, anot Davainio–Silvestraičio, reikalingos *dvi* kartys: „Toje dienoje prieš šventą Joną pritaiso stabą, arba stulpą. (...) Prineša ant kalno žolių, dobilų, žirniukų, panavijų, visokių gvazdikų, razėtų, jurginų, mėtų, liniukų ir kitokių žolių nuo pievos. Anžuolo šakeles su lapais, į didelį apskritą vainiką supintas, pakabina prie tos karties. Ant *kitos karties* užmauja stebulę smaluotą ir degina per visą naktį” (11; 47). Kupolių šventė reiškiasi dviguba apeigine orientacija – sakralaus „stabo” (*kaupolės*, eventualios *Kupolio* manifestacijos) išaukštinimu ir demoniškojo (*kopūlės*, *raganų*) sunaikinimu. Visa tai atliekama su tam tikromis apeigomis, kuriose derinami ritualiniai veiksmai ir apeiginės dainos, plg.: „Unter Gesang eine lange Stange mit ihnen [Blumen – D. V.; von Mädchen – D. V.] umwunden wird (...) Diese Stange (kopólis) wird (...) aufgerichtet und wac-

ker, aber nur von Mädchen, unter Gesang von Johannisliedern zwei Nächte und einan Tag über ununterbrochen bewacht (...) so wird er dann unter Gesang wieder entkleidet und (...) so geweihten Pflanzen wird eine besondere Kraft zur Abwendung des schädlichen Einflusses böser Geister zugeschrieben” („[Mergaitės] *dainuodamos* [gėlėmis] apipina aukštą kartį (...). Toji kartis (kopólis) pastatoma (...) ir sąžiningai vien tik mergaičių, *dainuojančių Joninių dainas*, dvi naktis ir vieną dieną nepertraukiamai saugoma (...). Vėliau *dainuojant* kartis nupuošiama. (...) *taip pašventintiems žolynams* priskiriama ypatinga jėga nukreipti kenksmingas piktų dvasių įtakas”) (12).

3. Kupolis – Perkūnas

Apžvelgus apeiginį *kupolio* kontekstą, matyti, kad šis žodis išreiškia įvairialypį religinį sinkretizmą – juo vadinama ir ypatingos žolės, ir dievybė, teikianti joms sakralinę galią, ir apeiga, susijusi su stebuklingomis žolėmis – kupolių „žolių” rinkimas bei šventinimas ant kupolio „karties”. Tokio sinkretizmo pagrindą bent iš dalies gali atskleisti *kupolio* reikšmių tyrimas.

Žodis *kupolis* etimologiškai susijęs su veiksmažodžiu *kūpėti*, *kupėti*. Šio žodžio reikšmės turi kelias semantines tendencijas. Pirmiausia *kūpėjimas* susijęs su tam tikra perviršio reikšme, pavyzdžiui, *kūpėti* reiškia „bėgti per kraštus, kilti” (apie skystį), „gerai augti, virsti iš dirvos” (apie javus), „būti ko nors per daug, per viršų eiti” (LKŽ VI 924). Ši reikšmė išsirutulioja iš pamatinės reikšmės „kilti (į viršų)”, pavyzdžiui, vanduo virdamas kyla į viršų ir liejasi per kraštus („Vanduo verdamas (...) kūpa”, LKŽ VI 924). Etimologiškai *kūpėjimas* susijęs su garavimu ir kvėpavimu (oro arba vandens kilimu į viršų ir žemyn). Lietuvių *kūpėti*, latvių *kūpēt* „rūkti; garuoti”, prūsų *kupsins* „migla”, rusų *кунеть* (senovės slavų *kypeti*) „virtti, kunkuliuoti”, sanskrito *kūpyati* „užvirtti; pykti” kildinama iš tos pačios šaknies kaip ir *kvėpuoti* – pagrindas yra indoeuropiečių prokalbės **kuēp-* : **kūp-* „garuoti, virti” (13; 445). Visais atvejais – nusakant kvėpavimą, garavimą, verdančio vandens kunkuliovimą ir kilimą į viršų svarbus tam tikras *terminis* aspektas – kilimą į viršų lemia *šiluma*, *ugnis* (šis dalykas V. N. Toporovui leidžia lietuvių Kupoles, rusų Ivan Kupalą sieti su ugnimi – 14; 29). Be nusakytųjų reikšmių, žodis *kūpėti* turi dar vieną specifinę sietiną su šiluma reikšmę – *kūpėti* taip pat yra „kilti, rūgti”: „Duona pradėjo kūpėti” (LKŽ VI 924), „Pienas rūgdamas kupsta” (LKŽ VI 937), „Kopūstai apraugti kūpa” (LKŽ VI 924), „Kad alus dirbdamas pradeda kūpoti ir putoti, tad reikia nusėmti” (LKŽ VI 929).

Rūgimas (nuo šilumos, ugnies priklausantis kilimas) mitiniame mąstyme siejamas su Perkūnu (15; 56–58). Manoma, kad Perkūno griausmas rūgina saldų pieną, plg.:

„Perkūnas sugriovė, i pienas sugyžo tešmeny” (LKŽ IX 853). *Perkūnaine* vadinama „varškė, gaunama pakaitinus pasukas”, „rūgęs pienas” (LKŽ IX 833). Plačiai žinoma, kad „Perkūno ugnis [reikia] gesinti *rūgščia*, o ne vandeniū” (BIPLLT 794), „Jei Perkūnas trenkia į namus ir juos uždega, tai gaisrą galima gesinti *tikrūgusiu pienu* ir *barsčių rūgštimi* (rasalu), o vandeniū negalima užgesinti (BIPLLT 784). Perkūnas, apsireiškiantis griausmu ir ugnimi, turi „keliamąją” galybę, arba „kylančią”, į viršų nukreiptą jėgą, kurią specifiniu aspektu reprezentuoja rūgimo procesas – mitine Perkūno galia „kupa” duona, alus, pienas ir t.t. O Latvijoje *duona*, *alus* ir *sūris* – trys su rūgimu susiję valgiai – yra privalomi apeiginiai Janių šventės patiekalai: „Ja Jāņa dienā saimniece neizien sieru, tad viņas govīs piemeklēs kāda slimība” („Jeigu Janio dieną šeiminkė nesuslegia sūrio, tai jos karves užpuls kokia nors liga”, LTT 11511). Raugintais patiekalais vaišinamas ir pats Janis:

Kā mēs Jāni mielosim,	Kuo mes Janį vaišinsim,
Pa gadskārtu atnākušu?	Vienā kartā metuose atėjusi?
Sieru, alu plācenišus	Sūri, alaus, paplotēliū
Celsim Jāņa galdinā.	Dēsīm ant Janio stalelio.

Ltdz 14607 (6)

Todėl neturėti šių valgių per šventę reiškia pažeisti religines normas:

Laimīt' kļiedza, Laimīt' brēca
Zem ozola stāvēdama:
Redzēj' svētkus sagaidām,
Alutiņu netaisām.

Tdz 53175

Laimelē šaukē, Laimelē rēkē
Po āžuolu stovēdama:
Matē švenčių laukiančius,
Alučio nedarāncius.

Janis savo šventei pats daro alų:

Jāņa bērni alu prasa;	Janio vaikai alaus prašo,
Kur bij man <i>alu</i> ņemt?	Kur man reiktų alaus imti?
Nu vēl Jānis <i>raugu lika</i> ,	Štai jau Janis raugą dėjo
Vasku cimdi rociņā.	Su vaškinēm pirštinēm.

Ld 23427

Vaško pirštines išreiškia ugninį Janio aspektą – vaškas latvių dainose paprastai siejamas su žvakėmis ir ugnimi. Taip Janis priartėja prie Perkūno – „ugningo dievo” (5; 342) – ir gali būti interpretuojamas kaip kalendorinė Perkūno manifestacija. Ir Janis, ir Perkūnas šventės metu atlieka tokią pačią funkciją – uždega ugnį:

Pērkons <i>škīla uguntiņu</i>	Perkūnas <i>skēlē ugnelę</i>
Sausas eglės galotnē:	Sausos eglės viršūnēje –
Dieva dēli samirkuši	Dievo sūnūs sušlapo
Jāņu zāles lasīdami.	Janių žoles rinkdami.

LTdz 14811

Sit, Jānīti, vara bungas,
Sakur Jāņu uguntiņu,
Lai sanāk Jāņa bērni
Jāņa svētkus nosvinēt.

LD 32896

Mušk, Janyti, vario būgnus,
Užkurk Janių ugnelę,
Tegul sueina Janio vaikai
Janio šventę švēsti.

Kai Perkūnas griaudžia, žaibuoja ir lietus lyja, yra sakoma, jog tai padebesiais vežioja vandens kubilą. Kai vandenį išpilia, tai pasidaro lietus, o *kibirktys*, *išskeltos ratų ir arklių kanopų*, tai žaibai. (BIPLLT 482).

Latvių Janis vazduojamas panašiai kaip Perkūnas – abiejų jų žirgai skelia ugnį:

Jānīts kola kumeliņa
Ar tārūda pokavim,
Lai Jānišam *guni škīla*
Tīmsu nakti staigājūt.

LTdz 15519

Janytis kaustē žirgelī
Plieninēmis pasagomis,
Kad Janyčiui *skeltų ugnī*
Tamsiā naktī keliaujant.

Ir Janis, ir Perkūnas gali būti išreikšti iš dangaus krentančios žarijos pavidalu:

Kalējs kala debesīs,
Ogles bira Daugavā.
*Pērkons un zibens.*²⁰

Kalvis kalē danguje,
Anglys biro Dauguvon,
Perkūnas ir žaibas.

Es redzēju *melnu ogli*
Pie debess zvērojam.
Krīt zemē, melnā ogle,
Krīt apīņu dārziņā!

Aš regējau *juoda angļi*
Padangēj žēruojant.
Krisk žemyn, juoda anglie,
Krisk apyniū darželin!

...

Iekrīt Jāņa dārziņā,
Lai aug tādi apeniši
Kā Jāniša cepurīte.

LTdz 15338

Īkrisk Janio darželin,
Tegul auga tokie apyniai
Kaip Janyčio kepurītē.

Matome, kad žėruojanti anglis, vaizduojanti žaibą, skatina apyniū augimą – jie bus tokie dideli, kaip Janio kepurė, o ji – plati kaip dangus:

Vai, Jānīti, Dieva dēls,
Tavu platu cepurīti!
Visa plata pasaulīte
Apakš tavas cepurītes.

Ld 23510

Vai, Janyti, Dievo sūnau,
Tavo plati kepurėlē!
Visas platus pasaulis
Po tavajā kepurēle.

Gigantiškų apynių vaizdas vėl primena alaus darymo procedūrą. Alus, kaip jau minėjome, rūgsta dėl į viršų kylančios ugninės jėgos, kuria pasižymi Perkūnas. Todėl alaus darymas yra danguje žinomas darbas – alų raugina Dievas, apie tai praneša ne kas kitas, o *Perkūno oželis*, kurio mekenimas reiškia artėjančią perkūniją:

Kiku kiku, mee mee!
Aš nuėjau ant poną dievą,
Atradau dievą alų darant.
Aš nepasakiau „padėkdievs”, –
Dievs man' išvijo iš dangaus, –
Me, me!

BrKT 223

Galima įsivaizduoti, kad būtent Dievo alus yra atgabenamas šventės metu:

Visu gadu Jānīts brauca, Nu atbrauca šovakar: Zeme dimd, rati rib; Kā nu zeme nedimdēs – Alus muca vezumā.	Visus metus Janis keliavo, Atkeliavo šįvakar: Žemē dunda, ratai darda. Kaipgi žemē nedundēs – Alaus statinē vežime.
--	---

Tdz 53226

Dainų duomenis papildoma istoriniai šaltiniai. Kaip 1599 m. rašė jėzuitas P. Kulesijus, Latvijoje, švenčiant Janius, Perkūnui buvo aukojamas ožys, juodas gaidys ir višta, taipogi alus. Po to šis maistas išdalinamas ritualo dalyviams, o visi kaulai ir aukojimui naudoti indai sudeginami (17; 775, 630). Alus, kuriuo latvių dainose vaišinamas Janis, čia vaizduojamas kaip apeiginis Perkūnui skirtas gėrimas. Tai leidžia Perkūną traktuoti kaip potencialų Kupolių šventės dievą. Latvių dainose pagrindinis šventės dievas veikia krikščioniškojo Janio vardu, o lietuvių tautosakoje regime šv. Joną – senovinio Kupolio transformaciją (anot J. Balio, „Kupolium vadinamas pats šv. Jonas” – 8; 108). Apibūdinant Perkūno ir Kupolio santykį, galima hipotezė, kad Kupolis yra viena iš Perkūno išraiškų tam tikru metu, analogiškai, kaip, pavyzdžiui, Pergrubis yra pavasarinis Perkūnas (krikščionybės „paverstas” šv. Jurgiu – 5; 453–466). Todėl nenuostabu, jog būtent Perkūnas kontroliuoja, kad šventės dieną nebūtų dirbama – kaip ir Perkūnui skirtomis Ledų dienomis (5; 461): „Jono dieną nereik dirbti, nes tada tą metą kruša laukus bei javus nepaiškadij. Kurie dirb, tiem kruša javus tankiai sumu” (IMLT 22). Perkūnas yra ugnies ir dangaus dievas, tad ir jam skirti aukojimai susiję su ugnimi (pavyzdžiui, aukojamų gyvulių kaulai sudeginami). M. Valančius rašo ir apie visos aukos sudeginimą (galbūt dėl XIX amžiui būdingo aukojimo supratimo), bet ypatingas dėmesys buvo skirtas *kaulams*: „Pradėjo aukas, arba apieras, dievui Perkūnui deginti, nešiojo namon kaulus sudeginantų ant garbės dievų gyvulių, vildamos, jog tie kaulai paskalsins javų brandą” (19; 87).

Aukų deginimą per Jonines pažymi ir etnografiniai šaltiniai:

Per šventų Jonų kūrė ugnis, atduodinėjo ponu Jėzusu kvolų, *ažukūrė laužų ir degino baronėlį. Tuos pelanus parinkdavo – itai šventi pelanai*

Tai cik girdėjau tokį kalbą iš žmonių. Ja paskiau baronėlį nedegino, tik tep kūrė po kryžium gali kiemo laužų (LTR 2919 (89)).

Kad nekristų kruša ir netrenktų žaibai, į degančią ugnį [per Jonines – D. V.] mesdavo kiaušinių. Aukodavo ir gyvulių (BILKŠ 217–218).

[Jonas] – itai vasarinė šventė, kad duot Dievas uražę, kad jervas išaugtų. Pie mus *vynuų tėjo, medų tėjo ugnin* (LTR 2919 (90)).

Įtikėtina, kad aukojimas ugniam dievui Perkūnui įsivaizduotas kaip aukos deginimas, taip, kaip, sakysim, vandens dievybėms aukojama skandinant, *atiduodant vandeniui „donį”* – „duonos, sūrio ar pinigų (...) Seniau, neatidavę vandeniui donį, ne tik nesimaudydavo, bet nei neidavo, nei važiuodavo per upę, nors ir tiltu” (5; 87). Todėl Perkūnui aukojamas gėrimas pilamas į ugnį, pgl. XVII a. D. Fabricijaus tekstą, aprašantį Perkūnui skirtas apeigas: „Šaukiasi Perkūno, t.y. griausmo dievo, visų pirma įpildami jam kaušą alaus, kurį apnešę tris kartus apie ugnį ir ją palaistę, pagaliau į ją išpila, maldaudami Perkūną, kad siųstų lietu ir vandenį” (21; 94).

Atnašaujant auką per ugnį (kuri, kaip vedų dievas Agnis, nugabena auką dievams), auka nebūtinai sudeginama visa – priešingai, dažniau minima aukos dalis, analogiškai kaip, švenčiant javų šventę, dievui *Nosolum* skiriamas tik aukojamo ožio kraujas, kuris išpilamas į upę (22). Žmonėms paprastai tenka valgomoji aukos dalis, taip pat „šventi pelenai” ir sakralią vertę turinčios anglės. Latviai tiki, kad „Jāņu (...) uguns kura pelnos Dieviņš naud ber” („Į Janių (...) laužo pelenus Dievas barsto auksą”) (LTR 11500). Todėl šventinio laužo pelenai panaudojami ir kaip maginė priemonė. „Sudegusių malkų anglis žmonės mėgsta išbarstyti po savo laukus, kad derlius būtų geras” (BILKŠ 621). „Dažās vietās Leišmalē Jāņu dienas rītā lopus dzina pāri uguns kura pelniem. Tāpat pārloglotus koka gabalus nesa mājās un aizbāza aiz jumta pažobeles, lai pasargātu ēku no ugunsgrēka un zibem spēriena” („Ne vienoje vietoje Leišmalėje Janių dienos rytą per laužo pelenus varė gyvulius. Taipogi suanglėjusius medžio gabalus nešėsi namo ir kišo pastogėje, kad apsaugotų pastatą nuo gaisro ir perkūnijos” (9; 74). Tokia apeiginė praktika dar kartą paliudija išskirtinai „ugniņ” Joninių šventės pobūdį. Kaip jokios kitos šventės metu, per Kupoles ypač reikšminga ugnis – tai ir laužai, ir stebulės, ir ugninis parčio žiedas, ir ypatinga ryto saulė.

Apibūdinami vieną šventei būdingą ugninę dievybę, pabandėme parodyti, kaip įvairiomis formomis – liepsna, pelenais, anglimis, šiluma, šviesa, kilimu į viršų, rūgimo procesu – galima išreikšti vientisą ugnies mitologiją.

Taigi senosios lietuvių saulėgrįžos šventės *kupolio* vadinys – sinkretinis: *kupoliu* (*kupole*) vadinamas ir žolynas, kuriame įsikūnija šventės dievybė, ir apeiginis stulpas, kuris šventės metu puošiamas žolynais, ir, pagaliau, pati šventė. Apeigos su *kupoliais* – mitinė augalų kategorija, į kurią įeina visi tą dieną žydintys ir skinami augalai, – turi dvejopą paskirtį: jomis siekiama įgyti teigiamas mitines vertes (sveikatą, laimę) ir išvengti nepageidaujamų dalykų (ligų bei kerų). Žodžiai *kupolis*, *kupėti* etimologiškai susiję su ugnies ir šilumos efektais – kilimu į viršų, virimu, garavimu, liejimusi per kraštus. Terminis aspektas

leidžia Kupolių šventės dievybę sieti su žaibo ugnies dievu Perkūnu ir hipotetiškai laikyti Kupolį kalendoriniu Perkūno aspektu.

ŠALTINIAI IR JŲ SANTRUMPOS:

- BBK – Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai. Žukas V. Lietuvių liaudies dainos (Iš Lenkijos rankraštytų). – T. 1. – Vilnius, 1961.
- BILKŠ – Balys J. Lietuvių kalendorinės šventės. – Vilnius, 1993.
- BIPLLT – Balys J. Perkūnas lietuvių liaudies tikėjimuose // Tautosakos darbai. – T. 3. – Kaunas, 1937.
- BrKT – Biržų krašto tautosaka / Parengė K. Aleksynas. – Vilnius, 1982.
- ES – Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus rankraštynas.
- IMLT – Iš Mažosios Lietuvos tautosakos / Surinko J. Banaitis, J. Bruožis, D. Jagomastas, E. Jankutė, A. Vilmantienė ir kt. Spaudai parengė J. Balys // Tautosakos darbai. – T. 3. – Kaunas, 1937.
- JLD – Lietuviškos dainos / Užrašė Antanas Juška. Tekstus paruošė A. Mockus, melodijas paruošė J. Čiurlionytė ir V. Paltanavičius. – T. 1–3. – Vilnius, 1954.
- LBŽ – Lietuviškas botanikos žodynas / Sudarė botanikos žodyno komisija, vadovaujama doc. L. Vailionio. – 1 d. – Kaunas, 1938.
- LD – Barons K., Visendorfs H. Latvju Dainas. – S. 1. – Jelgavā, 1894; S. 2–6. – Pēterburgā, 1903–1915.
- Ld – Latvju dainas. Pamatdziesmas doc. L. Bērziņa sakopojumā. – S. 1–6. – Rīgā, 1928–1932.
- LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas. – T. 1–18. – Vilnius, 1968–1998.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.
- LTdz – Latviešu tautasdziesmas. Sakārt. O. Ambainis, A. Ancelāne, K. Arājs un citi. – S. 1–6. – Rīgā, 1979–1993.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- LTT – Latviešu tautas ticējumi. Sakrājis un sakārtojis prof. P. Šmits. – S. 1–4. – Rīgā, 1940–1941.
- LTt – Lietuvių tautosaka, t. 5. Smulkioji tautosaka. Žaidimai ir šokiai / Medžiagą paruošė K. Grigas. – Vilnius, 1968.
- Tdz – Tautos dziesmas: Papildinājums Kr. Barona „Latvju dainām”. Prof. P. Šmita redakcijā. – S. 1–4. – Rīgā, 1936–1939.
- VK – Lietuvių kalbos instituto Abėcėlinė lietuvių vietovardžių iš gyvosios kalbos kartoteka.
- VolL – Volteris E. Lietuviška chrestomatija. – T. 1–2. – Sankt Peterburg, 1903–1904.

NUORODOS:

- Mannhardt W. Letto–preussische Götterlehre. – Rīgā, 1936.
- Katkus M. Raštai / Paruošė A. Žirgulyš. – Vilnius, 1965.
- Bezenberger A. Das Johannisfest der Litauer // Altpreussische Monatsschrift. – Bd. 12. – 1875.
- Buračas B. Lietuvos kaimo papročiai / Parengė A. Degutis, V. Jankauskas, V. Milius. – Vilnius, 1993.
- Greimas A. J. Tautos atminties beiškant: Apie dievus ir žmones. – Vilnius–Chicago, 1990.
- Maginė (kenkimo) praktika straipsnio autorė vadina maginius veiksmus, kuriais siekiama *priversti ką nors daryti / nedaryti* arba *prievarta ką nors įgyti/atimti*; plačiau žr.: Vaitkevičienė D. Tikėjimų struktūros klausimu // Tautosakos darbai. – 1998, t. 8 (15), p. 93–94.
- Liaudiškų tradicijų elementus bažnytinėse apeigose straipsnio

- autorė laiko transformuota, kitos religijos rėmuose gyvuojančia inkorporuotų senųjų apeigų forma.
- 1573 m. Wolfenbüttelio bibliotekos Postilė, žr. BILKŠ, 219–220.
 9. Senkėvičia B. Jāņi – vasaras sauglrieži. – Stockholm, 1969.
 10. Prātorius M. Deliciae Prussicae oder Praussische Schaubüchne. MA CBR F. 129–1338. Iš rankraščio šifravo ir iš vokiečių kalbos vertė E. Kraštinaitis. Kn. 4, sk. 7, § 16; Mannhardt W. Min. veik. – P. 540.
 11. Kudirka J. Joninės. – Vilnius, 1991.
 12. Užrašė precentorius Schultze Lazdėnuose, Mažojoje Lietuvoje 1832 m. Aprašymas paskelbtas: Bezenberger A. Das Johannisfest der Litauer // Altpreussische Monatsschrift. – 1875. – Bd. 12. – P. 71–73.
 13. Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. – T. 1. – Rīga, 1992.
 14. Иванов В. В., Топоров В. Н. Купала // Мифы народов мира (энциклопедия). – Т. 2. – Москва, 1992.
 15. Plačiau žr.: Vaitkevičienė D. Duonos gimimas // Tautosakos darbai. – V, 1998. – T. 9 (16).
 16. Latviešu tautas dzīvesziņa 2: daba, debesis, dievības. Sakārt. A. Rudzīte. – Rīgā, 1990.
 17. Straubergs K. Latviešu buriemie vārdi. T. 2. Kaitēšana un dziedināšana. – Rīgā, 1941.
 18. Balys J. Joninių arba kupoliavimo dainos // Gimtasai kraštas. – Šiauliai, 1943, Nr. 31.
 19. Valančius M. Raštai. – T. 1. – Vilnius, 1972.
 20. Balys J. Lietuvių liaudies pasaulėjauta tikėjimų ir papročių šviesoje. – Chicago, 1966.
 21. Iš lotynų kalbos vertė E. Ulčinaitė. Cit. iš: Laurinkienė N. Senovės lietuvių dievas Perkūnas kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose. – Vilnius, 1996.
 22. Iš XVI a. jėzuitų pranešimų. Žr.: Lebedys J. Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime. – Vilnius, 1976; t. p.: Greimas A. J. Min. veik. – P. 487–490.

The Kupolės: the holiday and the deity

Daiva VAITKEVIČIENĖ

The image of *kupolis* in the ancient Lithuanian holiday of the summer solstice is syncretic: the name of *kupolis* (*kupolė*) is given to the plant in which the deity lives, the ritual pole decorated with plants and flowers is also called by the same name, and, finally, the holiday itself bears the name of the same kind. The ritual with *kupoliai* is a mythical category of plants. The plants that are in blossom or are cut on that day have a two-fold meaning: positive mythical values are acquired (health, happiness) as well as undesirable matters (diseases, witchcraft) are avoided through them. By their etymology the words *kupolis*, *kupėti* are related to the effects of heat – rising upward, boiling, evaporation, flowing over the edge. Considering the aspects of the term the deity of the *Kupolės* holiday might be related to Perkūnas, the God of fire and lightning.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio 6, 2055 Vilnius

Gauta 1999 03 22
Įteikta spaudai 1999 06 07